

Trestněprávní a kriminologické aspekty vražd

JUDr. Jaromír Hořák

Abstrakt

Práce pojednává o vybraných otázkách problematiky úmyslných usmrcení, které mají klíčový význam z hlediska diferenciacce těchto deliktů prostřednictvím privilegovaných a kvalifikovaných skutkových podstat. Podle dosavadní právní úpravy byly dle § 219 odst. 1 tr. zák. posuzovány případy co do okolností velmi rozmanité. Nový trestní zákoník nahrazuje toto jednotné pojetí pojmovou biparticí „vraždy“ a mírněji trestného „zabití“, jež je vymezeno jako čin spáchaný v silném omluvitelném hnutí mysli nebo jako čin motivovaný předchozím zavrženíhodným jednáním poškozeného. Trestní zákoník se rovněž vrací ke staršímu rozlišování vražd spáchaných s rozmyslem či po předchozím uvážení. Předkládaná práce se snaží podat ucelený kriminologický a trestněprávní výklad o jednotlivých prvcích této nové systematiky. Zabývá se proto úmyslnými usmrceními spáchanými v silném nepatologickém afektu, dále otázkou provokace pachatele ze strany oběti a konečně kvalifikujícím znakem tzv. premeditace. Autor vychází převážně ze zahraničních pramenů, zejména z německy psané odborné literatury a judikatury, které však doplňuje obsáhlou kasuistikou z rozhodovací praxe českých soudů. Práce je první monografií o diferenciačních aspektech úmyslných usmrcení v českém jazyce.

Afektem rozumíme silný, bouřlivě, ale krátce probíhající citový stav, zpravidla provázený vegetativními reakcemi a mimickými projevy. V práci je podán obecný výklad o vlivu prudkých emocí na lidské chování z hlediska filozofie a psychologie. Při jednání v afektu určitý impuls soustředí veškerou pozornost subjektu na jediný cíl a zastíní všechny ostatní cíle a motivace. U osob vystavených silnému stresu zůstává schopnost účelového racionálního jednání zachována déle než orientace v etických normách. V případě tzv. kumulace afektu potřebuje subjekt stále

více sil, aby své negativní emoce udržel pod kontrolou. K vybití afektu dochází až po překročení určité kritické hranice, často na základě zdánlivě nicotného bezprostředního podnětu. V práci je vymezen pojem tzv. afektdeliktu (afektivního deliktu), převzatý z německé terminologie. V nejširším slova smyslu se jím rozumí násilný trestný čin, který byl motivován vystupňovaným emocionálním stavem pachatele. V užším slova smyslu jde o označení výseče afektivních deliktů, které mohou být posouzeny podle speciálních mírnějších ustanovení trestních zákonů. Dále lze tímto termínem označovat sama zákonná ustanovení, jež afektdelikt postihují.

Z odborných děl kriminologického a kriminálně psychologického rázu se podává obraz afektivních vražd jako zvláštní kategorie, jež je charakterizována obvyklými motivy, scénáři i typy pachatelů. Výrazná je situační podmíněnost konfliktními vztahy s blízkými osobami. Podstatným kriminogenním faktorem je momentální dostupnost smrtící zbraně. K nejčastějším typům afektivních vražd patří tzv. matřimoniální vraždy v partnerském konfliktu a tzv. vraždy konfrontační, k nimž dochází mezi muži navzájem, obvykle v souvislosti s požíváním alkoholu.

Práce dále řeší význam afektu pachatele z hlediska podmínek trestní odpovědnosti. Ve vztahu k otázce příčetnosti je třeba odlišit tzv. afekt patický, který se vyskytuje naprosto zřídka, má ráz krátkodobé psychózy a jeho forezním důsledkem je nepřičetnost. Vystupňovaný normální afekt může oproti tomu vést nanejvýš k příčetnosti zmenšené, zejména pokud jde o ovládací schopnosti pachatele, zato však může mít rysy „omluvitelného hnutí myslí“ dle privilegovaných skutkových podstat. Pojmy tzv. afektdeliktu a zmenšené příčetnosti nelze zaměňovat. Spíše než ovládací a rozpoznávací schopnosti mění afekt priority pachatele.

Odděleně od problematiky příčetnosti je třeba zkoumat vztah afektu k zavinění. Afektu je možné připsat vliv na *míru zavinění* potud, že afekt může ovlivnit přesnost představ pachatele o závažnosti či rozsahu následků jeho trestným činem způsobených. Při posuzování *formy zavinění* se převážná část trestněprávní nauky příklání k závěru, že afekt nemá na úmysl pachatele sám o sobě žádný vliv. Dle některých názorů však typický pachatel zabití v afektu jedná natolik zkratkovitě, že se mu nedostává prostoru „k rozhodnutí ke chtění“ trestněprávně relevantního následku ani ke *srozumění* s takovým následkem. Veškerá jeho motivace se soustředí na

odstranění či zneškodnění zdroje ohrožení, bez konkrétnější představy o ohrožení života jiného člověka. Trestné činy spáchané v nepatologickém afektu vysokého stupně se tak ocitají v jakési šedé zóně mezi známými formami zavinění, neboť nedbalost lze v takových případech vyvracet podobnými argumenty. Tomuto názoru lze oponovat tvrzením, že afekt postihuje výběr cílů, ne však jejich vědomé sledování. Pachatel afektdeliktu ví velice dobře, co *chce* udělat, popř. o čem si myslí, že má udělat. Nevidí však nic, kromě tohoto cíle a prostředků, jež k němu vedou. Svůj cíl pachatel afektdeliktu svým jednáním sleduje vždy úmyslně, jakkoli zbrkle či iracionálně byl tento cíl pod vlivem afektu zvolen.

Vymezení typově méně nebezpečné formy úmyslného usmrcení prostřednictvím vystupňovaného afektu jako privilegujícího znaku patří k běžným řešením systematiky homicidia v trestních zákonech evropských států, jež navazují na delší historickou tradici. Zákonodárce nemůže privilegovat veškeré kriminální jednání v afektu, ale jen jeho určitou výseč. Podstatou teorie afektdeliktu je otázka, za jakých podmínek lze v působení afektu spatřovat okolnost, pro niž si pachatel za svůj skutek zaslouží mírnějšího postihu, než kdyby v afektu nejednal. Zmírnit sociálně-etickou vytýkatelnost trestného jednání je afekt způsobilý jen tehdy, pokud vnější situace, jež silné rozrušení u pachatele vyvolala, jím nebyla zaviněna. Zároveň tato situace byla natolik mimořádná, že rozumně uvažující člověk, dbalý etických norem, je s to se vcítit do emocionální reakce pachatele.

Z důvodů právní jistoty a jednoty rozhodování je třeba dát pozitivně právnímu řešení prostřednictvím privilegované skutkové podstaty afektdeliktu přednost před obecnými instituty o mimořádném snížení trestu, jejichž použití je závislé na úvaze soudce. Z komparace úprav německy mluvících zemí se podávají odlišnosti v postavení tzv. afektdeliktu ve vztahu k základní skutkové podstatě, v míře důrazu na okamžitost či spontánnost reakce pachatele, dále odlišnosti v tom, zda je výslovně akcentován určitý typ afektů (stenický, astenický) a konečně, zda je znak afektu dáván do příčinné souvislosti s provokací poškozeného. K významným systematickým otázkám patří vztah ustanovení o afektdeliktech k zmírňujícím či dekulpujícím institutům obecné části.

Druhá část práce je věnována případům, kdy oběť násilného trestného činu sama pachatele rozhodujícím způsobem motivovala k útoku tím, že mu

úmyslně závažným způsobem ublížila. Autor se zabývá obrazem takzvaných vyprovokovaných zabití v odborných dílech z oblasti kriminologie a kriminální psychologie. Výrazu *provokace* je užíváno k označení úmyslných jednání oběti před spácháním trestného činu, která mohou být zohledněna jako polehčující okolnosti a eventuálně vést k posouzení skutku pachatele podle mírnějších ustanovení trestních zákonů. Provokace vyjadřuje určitý *podíl morální viny oběti* na vyústění interpersonálního konfliktu v závažný násilný trestný čin, přičemž tento podíl viny zároveň umožňuje posoudit reakci pachatele shovívavěji z hlediska trestního práva.

Lze rozlišit dva typy predeliktních situací, z nichž prvý záleží v podstatě v reverzi rolí mezi obětí a násilníkem. Závažná agrese, resp. příkoří vychází zprvu jednoznačně ze strany budoucí oběti a postihuje budoucího pachatele. Poměr sil je dlouhodobě nevyrovnaný v neprospěch pachatele, který je na oběti zpravidla různým způsobem závislý. Trestnému činu typicky předchází soustavné týrání či vydírání ze strany oběti a utlačovaná osoba se v konečném konfliktu zmůže na odpor, který je oběti osudný. Jde především o případy vražd tzv. „domácích tyranů“, jejichž pachatelkami jsou týrané ženy. Druhý typ se naopak vyznačuje relativně vyrovnaným poměrem sil v konfliktu mezi obětí a pachatelem. Oběť se však zachová vůči pachateli způsobem, který do jisté míry omlouvá okamžitou ztrátu sebevlády. Podstatu provokace tu je třeba primárně hledat nikoli v závislosti pachatele na oběti, pociťované tísní a bezvýchodnosti, ale v samotném konkrétním příkoří, urážce či aktu násilí, které vedlo u pachatele k dočasné ztrátě sebekontroly. Do této kategorie spadají některé z tzv. konfrontačních či „hospodských“ vražd, jež vyplynou z náhodných afektivních srážek v alkoholovém opojení. Patří sem i část úmyslných usmrcení, jimiž vyvrcholilo dlouhodobě konfliktní soužití intimních partnerů. Uvedená taxonomie je konkretizována kasuistikami z rozhodovací praxe českých soudů.

V trestních zákonech bývá provokace pachatele úmyslného usmrcení příkořím ze strany oběti různým způsobem zohledňována. Ze sousedních zemí toliko trestní zákoník Německa (StGB) obsahuje v § 213 výslovné zákonné ustanovení o tzv. méně závažném případě zabití, jehož pachatel byl k činu pohnut v důsledku zlého nakládání či urážky poškozeného. Autor upozorňuje na klíčové otázky, týkající se tohoto deliktu, jež často velmi rozporuplně zodpovídá německá judikatura a trestněprávní nauka. Jde např.

o otázky příčinné souvislosti mezi provokací a trestným činem či otázky omylu pachatele. Citována je četná kasuistika z německé soudní praxe.

Třetí část práce je věnována kvalifikačnímu znaku tzv. *premeditace* (z lat *praemeditatio* - předchozí úvaha), jenž býval klasickým dělítkem mezi zločinem úkladné vraždy (*assassinat*, *Mord*) a mírněji trestným činem zabití (*meurtre*, *Totschlag*) ve velkých trestněprávních kodifikacích 19. stol. Tentýž znak se nyní ve dvojí formě uplatňuje i v ustanovení § 140 odst. 2 nového trestního zákoníku, kde je rozlišováno mezi vraždou prostou a vraždou spáchanou s rozmyslem nebo po předchozím uvážení. Pojem *premeditace* se primárně vztahuje k rozhodovací fázi volního jednání, v níž probíhá volba mezi dvěma nebo více pohnutkami (motiv) jako podněty působícími na psychiku člověka a ovlivňujícími směr a intenzitu jeho chování. Pro účely trestního práva můžeme *premeditaci* definovat jako myšlenkovou činnost pachatele, spočívající v hodnocení protichůdných motivací, která předchází a podmiňuje jeho rozhodnutí spáchat trestný čin, popř. i rozhodnutí spáchat jej určitým způsobem. Trestněprávně relevantní *premeditaci* je pak nutné definovat jako určitý kvalifikovaný stupeň uvážení pachatele, odlišný od uvážení prostého, které shledáme u každého projevu vůle a které s volním aktem splývá. *Dolus praemeditatus* je tradiční trestněprávní pojem, který v rámci českého systému znaků trestného činu nelze směšovat s formami zavinění. *Premeditace* je okolností charakterizující rozhodování pachatele, v němž má úmyslné zavinění, jako určitý psychický vztah, svůj počátek.

Předchozí uvážení a rozmysl charakterizují případy, kdy měl pachatel vraždy nad svým jednáním určitou vyšší míru *racionální kontroly*. Vnitřní psychický vztah takového pachatele k zamýšlenému následku je těsnější, než kdyby násilím spontánně reagoval na vyhrocenou konfliktní situaci. Jde o pachatele, který měl příležitost vypořádat se ve své mysli s motivy jej od vraždy odrazujícími, přesto však ve svém zločinném úmyslu *setrval*. Čin takového pachatele je nebezpečnější, neboť jeho rozhodnutí k útoku vzniklo na základě zralejší rozumové úvahy, takže lze předpokládat, že odráží skutečný a dlouhodobý postoj pachatele k chráněnému zájmu, jistou otrlost, neúctu a lhostejnost k lidskému životu.

Autor vychází převážně z německé a francouzské trestněprávní teorie 19. a poč. 20. století. Je třeba vnímat rozdíl mezi ryzím „francouzským“ pojetím *premeditace* jako předchozího uvážení a pojetím

vlastním spíše německým úpravám, jež akcentuje „jednání s rozvahou“. V práci jsou postupně rozebírány jednotlivé dílčí problémy, k nimž patří časové vymezení premeditace a vymezení jejího předmětu. Dále jde o otázky účastenství na předem uváženém trestném činu hlavního pachatele, otázky pokusu takového činu a také o problematiku omylu v předmětu útoku. Posléze se autor zaměřuje na kritiku zkoumaného pojmu jak z hlediska právně dogmatického, tak i z hledisek trestně politických i ryze praktických, jedná-li se o dokazování v trestním řízení. Třetí část uzavírá přehled vývoje v rakouském a předválečném československém pozitivním právu, pokud jde o předem uváženou vraždu, který doplňují příklady dobové judikatury.

Čtvrtá a závěrečná část předkládané práce představuje zamyšlení nad výkladem a aplikačními úskalími ustanovení § 140 a 141 nového trestního zákoníku. Pokouší se přitom využít poznatků shromážděných v předchozích třech hlavách, přičemž navíc zohledňuje nejnovější úpravu slovenskou. Za nejobtížnější považuje autor vymezení tzv. rozmyslu dle § 140 odst. 2. Rozmysl (reflexe) představuje méně intenzivní stupeň racionální kontroly pachatele nad trestným jednáním než předchozí uvážení a lze jej proto považovat za vlastní dělítko mezi prostou vraždou podle § 140 odst. 1 a vraždou kvalifikovanou podle odstavce druhého. Rozmysl nemůže být nejzákladnější rozumovou úvahou, která musí být dána u příčetného pachatele každého úmyslného trestného činu – jde tudíž o úvahu určitým způsobem kvalifikovanou. Jedná-li pachatel s rozmyslem, zvážil zásadní pro a proti a uvědomil si hlavní možné důsledky svého činu. Vraždí-li pachatel *bez rozmyslu*, má na zřeteli jen zničení předmětu útoku, ale již ne další konsekvence. Neuvažuje nad tím, zda je jeho jednání účelné či nikoli. Naopak s rozmyslem jednající pachatel vnímá vražedný útok v době spáchání trestného činu jako účelné řešení. Rozmysl značí, že *iniciativa* je na straně pachatele a jeho jednání je spíše *akcí* sledující alespoň do jisté míry racionálně odůvodnitelný účel- a nikoli pouhou agresivní *reakcí* na konfliktní situaci.

Formy premeditace je rovněž nutné vnímat v kontextu stěžejních otázek obecné části trestního práva hmotného. Autor se zaměřuje především na problematiku akcesority účastenství a nepřímého pachatelství.

Konečně je pojednáno o trestném činu zabití, který je novou privilegovanou skutkovou podstatou v rámci systematiky úmyslných

usmrcení. Ve světle poznatků kriminologického rázu se autor zamýšlí nad dvojznačností ustanovení § 141 (srov. § 146a), k jehož znakům patří vedle „omluvitelného hnutí mysli“ i spáchání trestného činu „v důsledku předchozího zavrženíhodného jednání poškozeného“. Autor se přiklání k té alternativě výkladu, která v provokaci spatřuje samostatnou privilegující okolnost, jež má být zjišťována nezávisle na afektu pachatele. Trestný čin zabití tedy není ryzím afektdeliktem ale alternativní skutkovou podstatou. Míra závažnosti, resp. negativní charakter provokujícího chování poškozeného musí být v odpovídajícím poměru k mimořádnému významu objektu trestného činu zabití, jímž je lidský život. Z tohoto důvodu by tedy zkoumané ustanovení mělo být vykládáno spíše *restriktivně*. Za pozornost stojí otázka, zda se lze nové ustanovení aplikovat i v některých případech rozšířených sebevražd či usmrcení z útrpnosti. V závěru se autor zamýšlí nad souvislostí nového systému rozlišení úmyslných usmrcení prostřednictvím subjektivních elementů a formálním pojetím trestného činu, k němuž se trestní zákoník hlásí.